

KHẢO VỀ QUÀ TẶNG: HÌNH THÁI VÀ LÝ DO CỦA VIỆC TRAO ĐỔI QUÀ TẶNG TRONG CÁC XÃ HỘI CỔ SƠ*

NGUYỄN ANH TUẤN

Quà tặng là một hiện tượng phổ biến không chỉ trong các xã hội cổ xưa mà chúng vẫn hiện diện trong sự chông chéo phức tạp của các mối quan hệ xã hội đương đại. Lần đầu tiên, quà tặng chính thức trở thành chủ đề nghiên cứu trong ngành xã hội học, dân tộc học như là một hiện tượng xã hội mang tính hệ thống: đó là công trình “*Khảo về quà tặng: Hình thái và lý do của việc trao đổi quà tặng trong các xã hội cổ sơ*” của Marcel Mauss - người mà tên tuổi được ghi danh trong lịch sử xã hội học, dân tộc học, như một bậc thầy về các xã hội sơ khai, nguyên thủy. Tác phẩm này của ông, mới đây đã được Nhà xuất bản Thế giới và Tạp chí Văn hóa Nghệ thuật chuyên ngữ và giới thiệu cùng bạn đọc.

Marcel Mauss (1872-1950) là nhà xã hội học nổi tiếng người Pháp, vừa là cộng sự, vừa là người kế tục sự nghiệp của Esmeile Durkheim (1858-1917). Có thể nhận thấy ngoài sự liên hệ về mặt huyết thống, M. Mauss có sự kế thừa về mặt học thuật từ E. Durkheim. Cả hai tên tuổi trên được ghi nhận trong lịch sử xã hội học, dân tộc học như những bậc thầy. Với M. Mauss, người ta chưa từng thấy rõ nguyên lý lý thuyết của ông cho tới khi “*Khảo về quà tặng*” ra đời năm 1925. Công trình này, đánh dấu sự kiện toàn quan điểm lý thuyết của Mauss, đưa ông vào danh sách những bậc tiền bối cấu trúc luận của ngành dân tộc học và xã hội học.

Quan điểm cốt lõi của M. Mauss trong tác phẩm này xây dựng trên những cứ liệu khảo tả dân tộc học trong các bối cảnh đa dạng (Polynésia, Mélanésia, Tây Bắc Mỹ), cho rằng bản chất của quà tặng không phải là một sự trao đổi vô tư, không có món quà nào là miễn phí. Như Đỗ Lai Thúy nhận định trong lời giới thiệu “*Khảo về quà tặng*” nghiên cứu một hiện tượng phổ biến trong các xã hội nguyên thủy đó là quà tặng, đúng hơn sự trao đổi quà tặng. Nguyên lý trao đổi này không còn là chế độ cống nạp thuần túy nữa, nhưng lại chưa đạt tới kinh tế thị trường, trong đó đồng tiền lưu thông, càng chưa đạt tới thị trường đích thực với khái niệm về giá tiền được đánh giá bằng đồng tiền và sự cân đong đo đếm. Và chính chỗ gấp khúc này mới cho phép người khảo sát ngó trước nhìn sau, đặt ra nhiều vấn đề học thuật cần được giải quyết” (tr. 9-10).

Luận điểm của M. Mauss trình bày trong “*Khảo về quà tặng*”, cho rằng: quà tặng luôn đi liền với nghĩa vụ. Cách mà ông trình bày về potlatch (sự trao đổi quà tặng) trong các xã hội cổ xưa nơi ông tiến hành thu thập dữ liệu, giữa các cá nhân với cá nhân, giữa các nhóm với nhau hay giữa cộng đồng này với cộng đồng khác, mang tính chất bắt buộc. Tính nghĩa vụ, bổn phận, và bắt buộc này ẩn dưới những hình thức đa dạng và dường như khoác một vẻ ngoài đầy tính tự nguyện.

* Marcel Mauss (2010), *Khảo về quà tặng: Hình thái và lý do của việc trao đổi quà tặng trong các xã hội cổ sơ*, dịch: Ngô Bình Lâm, Phùng Kiên, Hà Nội, Nxb Thế giới; Tạp chí Văn hoá nghệ thuật, 228 trang, 14,5 cm x 20,5 cm.

Người được tặng biếu cũng buộc phải nhận để rồi sau đó lại phải tặng biếu lại người cho hoặc người thứ ba.

Quà tặng trong sự liên hệ tương tác qua lại giữa người tặng quà và người nhận quà hình thành nên 3 mối quan hệ cơ bản là: mang quà đến tặng/cho; bổn phận/trách nhiệm tiếp nhận quà và nghĩa vụ đáp lễ. Trong mỗi liên hệ tương tác này, người biếu tặng càng nhiều lần, quà tặng càng quý giá bao nhiêu thì uy tín của anh ta càng lớn bấy nhiêu. Người được tặng như phải mang một món nợ tinh thần buộc anh ta phải tặng lại để trả nợ, mà đôi khi phải trả gấp đôi, gấp ba thì mới là người có danh dự. Hơn nữa, theo quan niệm của xã hội cổ xưa, ở những nơi mà M. Mauss nghiên cứu, mỗi vật đều có linh hồn, hay có tính linh (mana), nên kẻ tham lam giữ của tặng biếu sẽ làm hại bản thân. Ngoài sự tặng biếu lẫn nhau, người ta còn phải tặng biếu thần linh (hiển tế) bằng việc đập phá, đốt cháy, đánh chìm quà tặng. Theo quan điểm của M. Mauss tặng quà, trao đổi quà tặng, là một hình thức buôn bán cổ sơ, sự nâng cao uy tín cá nhân hoặc cộng đồng người tặng biếu, sự cố kết các thành viên trong nội bộ cộng đồng và là sự giao tiếp, liên minh với các cộng đồng khác. Ngoài ra, sự phá hủy quà tặng trong hiến tế sẽ được thần linh bảo trợ và kích thích sản xuất...

Một điểm sáng trong quan điểm học thuật của M. Mauss trình bày ở “*Khảo về quà tặng*” là quan điểm tiếp cận và phân tích vấn đề. Ông cho rằng sự trao đổi quà tặng, tuân theo một hệ thống tương trưng, không thể đơn giản quy kết về một hiện tượng kinh tế hay phiên diện ở chỉ một khía cạnh như pháp lý, tôn giáo, đạo đức, thẩm mỹ... của vấn đề. Cách nhìn của ông về quà tặng, trong đa diện

chiều cạnh, mà ông mong muốn khảo về quà tặng là một hiện tượng xã hội tổng thể.

Sự phủ nhận bản chất quà tặng không phải là miễn phí, vô tư cùng nhãn quan phân tích xem xét hiện tượng trong đa diện chiều cạnh của vấn đề trong tính tổng thể của nó đã ghi tên tuổi ông vào danh sách những bậc tiền bối của cấu trúc luận.

Với M. Mauss, lần đầu tiên quà tặng được nghiên cứu như là một đối tượng dân tộc học, xã hội học thú vị, phức tạp phản ánh đa dạng các chiều kích trong mối quan hệ tặng và nhận quà trong tính tổng thể của vấn đề quà tặng, người đem biếu tặng và người thọ nhận quà. Những kết luận của ông về quà tặng, không bao giờ là miễn phí, vô tư dù dưới bất cứ hình thức nào, gợi mở ra một cuộc tìm tòi khám phá học thuật, với các quan điểm sâu, chi tiết hơn nữa về quà tặng của các thể hệ hậu bối sau này. Những trình bày của ông dựa trên những luận cứ dân tộc học đa dạng, phong phú từ các xã hội cổ xưa nhưng ngày nay, chúng ta thấy trong các mối quan hệ xã hội đương đại ở Việt Nam những dấu ấn và bản chất hiện tượng mà M. Mauss đã đề cập trong “*Khảo về quà tặng: Hình thái và lý do của việc trao đổi quà tặng trong các xã hội cổ sơ*”. Cuốn sách này còn mang giá trị gợi mở đối với những ai quan tâm phân tích các mối quan hệ xã hội trong bối cảnh xã hội đương đại, nơi những đổi thay, kỳ vọng, mong muốn, cách thức hành động trao - nhận quà ngày càng trở nên phức tạp hơn bao giờ hết, nơi mà các đối tượng tham gia vào quá trình này không chỉ còn giới hạn ở cấp độ cá nhân, nhóm xã hội, cộng đồng người này với cộng đồng người khác, mà còn có các vị thần như hiện tượng Bà Chúa Kho, Bà Chúa Xứ, hành trình du xuân thăm viếng đền chùa đầu năm trong xã hội Việt Nam đương đại.